

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE VURGULAMA VE ODAKLAMA

ÖMER DEMİRCAN

Vurgulama

Bir bakıma, sesletim süresince seslemler, yani heceler üzerine düşen “*göreceli soluk baskısı*” olarak tanımlanabilen “*vurgu*”nun iki ayrı düzeyde “*ayırıcı*” işlevinden söz edilmektedir: sözcük düzeyinde ve tümce düzeyinde. Türkçe kök sözcüklerden gerek eylemlerde gerekse sıfatlarda son seslemler, yani heceler vurgulanır: (yüRÜ, uFAK); adlarda çoğunlukla son seslemlerin vurgulanmasına karşılık: (aDAM, türKÜ), öbür seslemleri vurgulanan adlar da az değildir: (YENge, TEYze, ...) gibi. Vurgusu son hecede olmayan ad soylu sözcüklerin, TDK’nce yayımlanan “Türkçe Sözlük”ün (1969) 5. baskısında bir sayımı yapılmıştır, (Demircan, 1975:334). Bu tür sözcüklerin çoğunluğu alıntı olup (1111)’i açık, (151)’i kapalı seslemlerle bitmektedir. Yabancı kökenli olmalarına karşın, bu sözcüklerin vurgulanışı Türklerin vurgulama eğilimlerini yansıtmaktadır. Nitekim, anlamsız biçimlerin vurgulanışı üzerinde yapılan denemelerde, yüzde doksan (3872 okumadan 3500’ünde) sondan ikinci seslemin vurgulandığı görülmüştür, (Demircan, 1978).

Türemiş sözcüklerin vurgulanışı, aldıkları son-eklerin vurgu alıp almamalarına bağlıdır; vurgu alan (-LIK) gibi son-ekler kendilerinden önceki seslemde bulunan vurguyu kendi üzerlerine çekerler. Bundan dolayı, “*son seslemdeki sözcük vurgusu, sözcüğe takılan vurgulu eke geçer*” demek belki de daha doğru sayılır: (yüRÜ - yürü-YÜŞ; çoCUK - çocuk-LUK). Oysa vurgu almayan (-ca) gibi son-ekler, kendilerinden önce gelen seslemdeki vurguyu üzerine çekmedikleri gibi, vurgu, bu eklerden sonra gelen bu vurgu alan eklerle de geçmez: (yaVAŞ-ça - yaVAŞ-ça-cık). Vurgu almayan son-eklerin, eş-sesli fakat vurgu alan karşılıkları bulunmaktadır, (Demircan, 1976):

-ma (olumsuzluk eki): YAZ-ma, kaRİŞ-ma, söyLE-me. ...

-MA (eylemden ad yapma eki): dokuMA, oy-MA, döşe-ME, ...

Ne var ki, ek vurgusu ile sözcük vurgusu arasındaki bağ görüldüğü kadar sıkı değildir; sözcük vurgusu, anlamlamaya uyarak yer değiştirebilmektedir.

1. küme ayrımı için (tür adı/ yer adı): bostanCI / BosTANcı
2. görev ayrımı için (ad / tamlayan): aNAdolu / AnadoLU Hisarı,
3. anlam ayrımı için: Bir kimSE geldi. / KİMse gelmedi.

BuNU iYİ belle. / Onu değil, BUnu istiyorum.

ŞİMdi geliyorum. / ŞimDİ ne yapacaksın?

Odaklama

Vurgulamanın tümce, yani söz düzeyindeki işlevi, “yeni bilgi” veren ögeyi belirlemek, bir başka deyişle, odaklamaktır. Örneğin (Okul DÜN açıldı) tümcesinde (Okul ... açıldı) bilineni, ya da önce değinilmiş, bağlamdan çıkarılabilecek olan bilgiyi, (... DÜN...) ise “yeni bilgi”yi vermektedir; öyleyse (DÜN) sözcüğü tümcenin “bilgi odağı”dır. Tümcenin bilgi yapısı üzerindeki açıklamalar eskilerce gitmektedir, (Schubiger, 1935; Hultzen, 1959). Daha geniş açıklama için Halliday (1967 a, 1967b) ve Chemsy (1968)’ye bakılabilir.

Halliday’e göre, bir tümce ezgilenirken üç ayrı seçim yapılmaktadır.

i. Tümcenin “bilgi birimleri”ne ayrılışı; bir tümce bir, ya da daha çok bilgi birimlerine ayrılabilir:

/eve gelince beni görSÜN/,
/eve geLİNce / beni görSÜN/.

ii. Bilgi biriminde *bilgi odağının*, yani yeni bilgi verecek ögenin seçimi:

/eve gelince beni görSÜN/,
/eve gelince beNİ görsün/,
/eve geLİNce beni görsün/,
/eVE gelince beni görsün/.

iii. Bilgi odağı olan sözcük, bir başka deyişle “çekirdek” olan hecenin (Palmer, 1922) taşıyacağı *aperde değişimi*’nin seçimi. Örneğin /eve gelince beni görSÜN/ tümcesindeki /...görSÜN/ sözcüğünün son hecesi (-SÜN) üzerinde en az üç türlü perde değişimiyle, üç ayrı anlam açıklanabilir:

- a) kısa, düşen bir perde değişimiyle: “kesin” anlatım.
- b) gecikmeli, ya da uzatılan bir perde düşüşüyle: “sakın görmeden etmesin, darılırım” gibi bir anlatım.

- c) gecikmeli düşen ve çıkan bir perde değişimiyle: “canı isterse, ona kalmış bir şey” gibi bir anlatım.

Odaklama hem tümcenin bilgi birimlerine bölünüşünü, hem de bilgi birimlerinde bilgi odağının seçimini ilgilendirmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Türkçede beş ayrı tür odaklamadan sözedilebilir.

Odaklama türleri

1. Birinci tür, ve belki de en yaygın odaklama, *yeni bilgi veren sözcüğü yüklemün önüne getirerek* yapılır. Sözelimi (Şimdi *eVE* gidiyoruz) tümcesinde yeni bilgiyi veren birim (*eVE*) sözcüğü iken, (Eve *ŞİMDİ* gidiyoruz) tümcesinde yeni bilgiyi veren birim (*ŞİMDİ*) sözcüğü olmaktadır. İkinci örnekte, yalnızca sözdizimi değişmekte, vurgulanan ögenin tümce içindeki yeri ise aynı kalmaktadır.

Tümce vurgusu üzerindeki çalışmalarda vurgulama iki terime bağlanmıştır: “olağan” ve “karşıtsal”. Schmerling, (1974, 1976)’da kendinden önceki çalışmaları eleştirirken, “olağan” vurgulamayı belirlemenin İngilizcede çok güç olduğuna değinmektedir. Türkçede ise yalnızca vurgulamayı değil aynı zamanda sözdizimini de “olağan” / “karşıtsal” diye ayırmak gerekebilir:

- i. Olağan dizim / olağan vurgulama:

Çocuk oku**LA** gitti.
Onu ev**DE** buldular.
Onu ev**DEN** aldım.
Okulda ara**MA** yapıldı.

- ii. Olağan dizim / karşıtsal vurgulama:

<i>Olağan Vurgulama</i>	<i>Karşıtsal Vurgulama</i>
Çocuk annesini tanı DI .	Çocuk annesi NI tanıdı.
Çocuk AN nesini istiyor.	Çocuk annesini is Tİ yor.
	Ço CUK annesini istiyor

- iii. Karşıtsal dizim / olağan vurgulama

Annesini tanı**DI** çocuk.
Çocuk tanı**DI** annesini.
Tanı**DI** annesini çocuk.
Annesini ço**CUK** tanıdı.
Arama okul**DA** yapıldı.

2. İkinci tür odaklama, *sözdizimi değişikliğine başvurulmaksızın, fakat vurgunun yeri değiştirilerek* yapılır. Sözelimi (Mehmet yarım

okula gidecek) tümcesindeki sözcüklerden herhangi biri vurgulana-
bilir:

Birinci Tür

Mehmet yarın oku**LA** gidecek.
Mehmet okula **Y**Arın gidecek.
Yarın okula Meh**MET** gidecek.

İkinci Tür

Mehmet yarın okula gide**CEK**.
Mehmet **Y**Arın okula gidecek.
Meh**MET** yarın okula gidecek.

3. Üçüncü tür odaklamada, *yeni bilgi vermeyen ögeler yüklemden sonraya atılarak*, tümcenin yapısı “devrik” yapılmaktadır. Bu yola daha çok, yüklemi “konu” yapmak, ya da anlama duygusal ögeler katmak amacıyla başvurulur.

Git**Tİ** adamın parası.

DEmedim mi ben sana?

Anla**Ş**Amıyoruz sizinle.

Öğren**DİM** araba kullanmasını.

ALDI beni bir şüp**HE**.

Sak**LA** samanı, ge**LİR** zamanı.

Ya**ZIK** oldu Süleyman Efendiye.

(O. Veli Kanık)

Ezgilemeyle konu / yorum ayrımı arasındaki ilişki Halliday (1967 a, b)’de ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. Bir yüklemli anlatımda “konu”, kendinden sözedileni, “yorum” ise konuyla ilgili olarak söyleneni veren bölümlerdir, (Hockett, 1958: 191).

Öğrenciler / bugün derslere girmediler.

özne

yüklem

konu

yorum

Konu / yorum ayrımı, kimi tümcelerde özne / yüklem ayrımıyla çakışmaktaysa da öbürlerinde ayrılmaktadır.

İstanbul Üniversitesinde deslere / bir hafta ara verildi.

konu

yorum

(senato’ca) /

özne

yüklem

Türkçede kullanılan “devrik” yapıyla anlatımın türlü nedenleri üzerinde durulabilir; örneğin / annem izmire git**Tİ** / diyebilecekken neden / git**Tİ** annem izmire / diziminin yeğlendiği; ikisi arasında ne gibi anlam ayrılıkları bulunduğu araştırılabilir. Devrik yapının yalnızca bilgi yapısıyla değil, vurgulama ve ezgilemeyle de yakın ilişkisi bulunmaktadır.

Dizinler: Annem İZmir'e gitti: GitTİ annem İzmir'e

Yorumlar: i. Şimdi orada.

i. Şimdi orada.

ii. Orada bulundu.

iii. Bir daha neden gitsin?

iv. Söylediğim doğrudur.

4. Dördüncü tür odaklama da, tümcede kullanılmış iseler, (*mi, da, bile, ...*) gibi ilgeçleri "yeni bilgi" veren sözcüğün ardına, (*ancak, yalnız, daha, i...*) gibi belirteçleri ise "yeni bilgi" veren sözcüğün önüne getirerek elde edilir:

Öğrenciler yemek yeDİ mi?

Öğrenciler yeMEK mi yedi?

ÖğrenciLER mi yemek yedi?

Yukarıdaki örneklerde (*mi*)'nin bir görevi tümceye "soru" anlamı katmaksa, öbür görevi de sorulanın ne olduğunu belirlemektir. Benzer amaçla kullanılan belirteçlerse, odaklanan sözcükten önce gelmektedirler. Bunu yaparken kimi dizimlerde, odaklanacak sözcüğün yüklem önüne alınması daha uygun görünmektedir:

(YArın Mehmet gelebiLİR)

YArın ancak MehMET gelebilir: (Ancak MehMET yarın gelebilir) yerine.

Mehmet ancak YArın gelebilir.

(Mehmet yarın ANeak gelebilir).

Chafe (1970:210-345), her dilin yüzey yapısında "verilmiş bilgi/yeni bilgi" ayrımının kendine özgü bir biçimde yapıldığına; bu ayrımın en büyük payın sözdizimine ve ezgilemeye düştüğüne; bununla birlikte, bir genellemenin yapılamayacağına, çünkü başka araçların da kullanılabilmesine değinmekte; örneğin Japonca'da (*wa*) göstergesinin "eski bilgi"yi, yani "verilen"i, (*ga*) göstergesine "yeni bilgi"yi yansıttığına dikkati geçmekte, bu konunun çok az araştırılmış olduğuna, eskiden çözülememiş sorunların, bu konunun ışığı altında daha uygun bir açıklamaya kavuşacağına inanmaktadır.

5. Kısıtlı da olsa, bir beşinci tür odaklamadan sözedilebilir. Bu yol daha çok adillarda ve belirteçlerde, anlama bağı olarak, aynı sözcüğün vurgulanan seslemine (hecesine) değiştirilerek gerçekleştirilmektedir.

<i>Tümceler</i>	<i>Yorumlar</i>
i. ŞİMDi geliyorum. ŞimDİ ne yapacaksın?	Şu anda / hemen geliyorum. Başka çıkar yolun yok.
ii. Arkadaşlardan biRİ geldi. Arkadaşlardan Bİri gelmedi.	Herhangi biri / bir tanesi geldi. Hiçbiri gelmedi.
iii. Onu yapacak kimSE var. Onu yapacak KİMse yok.	Kişi, ya da biri var. Hiç kimse yok.
iv. Toplantı buraDA yapıldı. Toplantı BURada yapıldı.	Bu yerde yapıldı. Başka yerde değil.
v. Dost, dost diye nicesiNE sarıldım (A. Veysel) Dost, dost diye Nİcesine sarıldım.	

S o n u ç

Türkçede kullanılan odaklama türlerinden üçünde, sözdiziminin belirlenmesiyle “olağan” odak da kendiliğinden belli olmaktadır; yani odak seçimi dizimseldir:

- i. Tümcenin yüklemi odak değilse, odak olacak sözcüğün yüklemine önüne getirilmesi:

Çocuklar arabayı buraDA bıraktı.
Arabayı burada çocukLAR bıraktı.

- ii. Yüklemin “konu” olarak seçilmesi durumunda, “devrik” yapı kullanılması:

BırakTIM oradaki işimi.

- iii. Odaklayan ilginç ya da belirteç kullanılması:

“bile” ilgeciyle: Sizi BEN bile kurtaramam.

“yalnız” belirteciyle: Yanına yalnız ANnesi girebilir.

Bu üç olanak dışında kalan dördüncü ve beşinci tür odaklama “karşıtsal” sayılır. Bunun için de, dizimsel türlerde olduğu gibi, odağın önceden seçilmesi zorunludur.

- iv. Sözdizimine başvurulmadan, yalnızca vurgunun geriletilmesi; ancak zorlanmış izlenimi veren bu tür odaklamaya çok az başvurulsa gerek.

(Yolları öZEL araçlar tikiyor) yerine,
/ öZEL araçlar yolları tikiyor) denmesi.

Bu tümcenin olağan vurgulanışı / özel araçlar yolları tıKIyor / biçimindedir. Üçok (1951:132)’de “odak” odak olarak seçilen sözcüğün

aldığı vurguya “yenilik” vurgusu” demektir; “karşıtlık vurgusu” olarak açıkladığı değişim, bir tümcenin bir, ya da birden çok “bilgi birimi”ne bölünmesiyle ilgilidir. Burada da bir karşıtsal durum bulunmakla birlikte, bu karşıtsallık tümcenin bilgi yapısından doğmaktadır.

v. Yapısal sözcüklerde, örneğin adıllarda, vurgunun sözcük içinde yer değiştirmesi:

Biri*NI* beğenmiyorum. (İçlerinden birini)

*Bİ*rini beğenmiyorum. (Yalnız birini, ya da hiçbirini)

Kaynakça :

- Chafe, W.L. (1970): *Meaning and structure of language*, The U. of Chicago P.
- Chomsky, N. (1968): *Deep Structure, Surface Structure, an Semantic Interpretation*, Chomsky (1972)'de.
- Demircan, Ö. (1975): *Türk Dilinde Vurgu, Sözcük Vurgusu*, Türk Dili, 284.
- Demircan, Ö. (1976): *Türk Dilinde Ek Vurgusu*, Türk Dili, 294.
- Demircan, Ö. (1978): *Yabancı-Dil Öğretimi Açısından İngilizce'nin Vurgulama Düzeni* (Henüz yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul).
- Halliday, M.A.K. (1967a): *Intonation and Grammar in British English*, Mouton.
- Halliday, M.A.K. (1967a): *Notes on Transitivity and Theme in English*, J.L. 3/1 ve 2.
- Hockett, C.F. (1958): *A Course in Modern Linguistics*, Macmillan.
- Hultzen, L.S. (1959): *Information Points in Intonation*, *Phonetica*, 4.
- Nash, R.F. (1970): *Turkish Intonation, An Instrumental Study*, Mouton.
- Schmerling, S.F. (1974): *A Re-examination of "normal stress"*, *Lang.* 50: 66-73.
- Schmerling, S.F. (1976): *Aspects of Sentence Stress*, U. Texas Press.
- Schubiger, M. (1935): *The Role of Intonation in Spoken English*, Cambridge.
- Üçok, N. (1951): *Genel Fonetik*, Ankara.